

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

**O‘ZBEK–TURK PARALLEL KORPUSINI TUZISHDA IKKI TILNING
TIPOLOGIK XUSUSIYATLARI**

Xolmonova Iqbola Alisher qizi

Kompyuter lingvistikasi va raqamli texnologiyalar kafedrasida tayanch doktoranti

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

Tel: +998994083318

E-mail: iqbolabintualisher@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18675012>

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek va turk tillarining fonetik, morfologik, sintaktik va leksik darajadagi tipologik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi hamda bu farq va o‘xshashliklar o‘zbek-turk parallel korpusini yaratishda qanchalik ahamiyatli haqida so‘z boradi. Har ikki til umumiy turkiy ildizga ega bo‘lsa-da, fonetik tizimdagi, morfologik tizimdagi, sintaktik tizimdagi hamda leksik tizimdagi tafovutlar korpus tuzishda alohida mulohaza talab etadi. Tadqiqot natijalari mashina tarjimasi, ikki tilli elektron lug‘atlar va lingvostatistik tahlillar uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: O‘zbek tili, turk tili, parallel korpus, tipologik xususiyatlar, fonetika, morfologiya, sintaksis, leksika, mashina tarjimasi, agglutinativ til.

Annotation: The article provides a comparative analysis of the typological features of the Uzbek and Turkish languages at the phonetic, morphological, syntactic, and lexical levels, and discusses the significance of these similarities and differences in the creation of an Uzbek–Turkish parallel corpus. Although both languages share a common Turkic origin, distinctions in their phonetic, morphological, syntactic, and lexical systems require special consideration in corpus design. The results of the study have practical significance for machine translation, bilingual electronic dictionaries, and linguostatistical analyses.

Keywords: Uzbek language, Turkish language, parallel corpus, typological features, phonetics, morphology, syntax, lexicon, machine translation, agglutinative language.

Аннотация: В статье проводится сравнительный анализ типологических особенностей узбекского и турецкого языков на фонетическом, морфологическом, синтаксическом и лексическом уровнях, а также рассматривается значимость выявленных сходств и различий при создании узбекско-турецкого параллельного корпуса. Несмотря на общее тюркское происхождение, различия в фонетической, морфологической, синтаксической и лексической системах требуют особого подхода при формировании корпуса. Результаты исследования имеют практическую значимость для машинного перевода, двуязычных электронных словарей и лингвостатистического анализа.

Ключевые слова: узбекский язык, турецкий язык, параллельный корпус, типологические особенности, фонетика, морфология, синтаксис, лексика, машинный перевод, агглютинативный язык.

So‘nggi yillarda sun‘iy intellekt va tabiiy tilni qayta ishlash sohalarining jadal rivojlanishi sababli til korpuslari va parallel korpuslarga bo‘lgan ehtiyoj ha kuchayib bormoqda. Parallel korpus

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

bu ikki yoki undan ortiq tillarda moslashtirilgan matnlar to‘plami bo‘lib, mashina tarjimasini, avtomatik lug‘at yaratish, til o‘qitish va lingvostatistik tadqiqotlarda asosiy manba sifatida qo‘llaniladi. Bugungi kunda parallel korpus yaratish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb muammo hisoblanadi. Parallel korpus yaratish uchun avvalo, ikki tilning o‘xshash va farqli jihatlarini tadqiqot ostiga olish darkor. Shuning uchun mazkur maqolada o‘zbek va turk tillarining lingvistik jihatdan o‘xshash va farqli tomonlarini tadqiqot ostiga olamiz.

O‘zbek va turk tillari turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lib, umumiy genetik ildizga ega. Shunga qaramay, ular tarixiy taraqqiyot, ijtimoiy-madaniy muhit va boshqa omillar ta’sirida turli fonetik, morfologik va sintaktik xususiyatlarga ega. Ushbu ikki tilning tipologik xususiyatlarini qiyoslash lingvistik jihatdan ham, tarjimashunoslik va tabiiy tilni qayta ishlash sohasida ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu ikki til quyidagi lingvistik xususiyatlari bilan bir biridan farq qiladi:

O‘zbek va turk tillarining fonetik xususiyatlari. O‘zbek va turk tillari turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lsa-da, fonetik tizimida umumiyliklar bilan bir qatorda qator farqlarga ham ega. Ularning fonetik tuzilishini qiyosiy o‘rganish ikki tilning tipologik yaqinligi va o‘ziga xos tomonlarini aniqlashga yordam beradi. Avvalo, unli tovushlar tizimida muhim farqlar mavjud. Turk tilida 8 ta unli tovush (a, e, ı, i, o, ö, u, ü) bor va ular lablangan/lablanmagan hamda orqa/qo‘shma qator oppozitsiyasiga ko‘ra farqlanadi. O‘zbek tilida esa 6 ta asosiy unli (a, e, i, o, u, o‘) mavjud bo‘lib, turk tilidagi **ö, ü** unililari mustaqil tovush sifatida uchramaydi. Shuningdek, o‘zbek tilida urg‘u ko‘pincha oxirgi bo‘g‘inga tushadi, turk tilida esa turlicha joylashishi mumkin. Undosh tovushlar tizimida ham o‘ziga xoslik kuzatiladi. Masalan, turk tilidagi **ğ** undoshi o‘zbek tilida mavjud emas; u ko‘proq cho‘zilish yoki yumshoq pauza sifatida talaffuz qilinadi. O‘zbek tilida esa **ts, x, g‘** kabi tovushlar bor bo‘lib, ular turk tilida uchramaydi. Quyidagi jadvalda ikki tilning asosiy fonetik farqlari keltiriladi:

Fonetik jihat	O‘zbek tili	Turk tili
Unli tovushlar soni	6 (a, e, i, o, u, o‘)	8 (a, e, ı, i, o, ö, u, ü)
Lablangan unililar	faqat <i>o, o‘, u</i>	<i>o, ö, u, ü</i>
Orqa qator unililar	a, o, o‘, u	a, ı, o, u
Old qator unililar	e, i	e, i, ö, ü
Xos tovushlar	x, g‘,	ğ, ş, ç

1-jadval. O‘zbek va turk tillari fonetik tizimining qiyosiy ko‘rinishi

O‘zbek va turk tillarining fonetik tizimi umumiy turkiy asosga ega bo‘lsa-da, unli va undosh tovushlar tarkibi, urg‘u va cho‘zilish kabi jihatlarda farqlanadi. Bu fonetik tafovutlar ikki tilda parallel korpus yaratishda, mashina tarjimasini tizimlarida ham alohida hisobga olinishi lozim. [1]

O‘zbek va turk tillarining morfologik xususiyatlari. O‘zbek va turk tillari agglutinatив tillar turiga kiradi. Bu xususiyat ularning morfologik tizimida aniq ko‘zga tashlanadi: so‘zlarga grammatik ma’no qo‘shimchalar yordamida qo‘shiladi va har bir qo‘shimcha odatda bitta grammatik vazifani bajaradi. Ikkala tilda ham ot va fe’l kategoriyalari yetakchi hisoblanadi. Otlar egalik, kelishik, ko‘plik kabi grammatik kategoriyalarga ega. Fe’llar shaxs, zamon, mayl va nisbat qo‘shimchalari orqali turlicha shakllanadi. Biroq ayrim morfologik shakllarda farqlar mavjud:

- Ko‘plik qo‘shimchasi o‘zbek tilida *-lar/-lar*, turk tilida esa *-lar/-ler* shaklida ishlatiladi.

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

- Kelishik qo‘shimchalari ikki tilda ham o‘xshash, ammo talaffuz va yozilishida farqlar mavjud (masalan: o‘zbek tilida *kitobni*, turk tilida *kitabı*).
- Fe‘l zamon shakllari turk tilida murakkabroq tizimga ega: masalan, hikoya zamoni (*geliyordu*) yoki ehtimol zamoni (*gelmiş olabilir*). O‘zbek tilida esa ko‘proq sodda zamon shakllari qo‘llanadi (*kelayotgan edi, kelgan bo‘lishi mumkin*).
- Egalik qo‘shimchalari ham o‘xshash, lekin ayrim fonetik o‘zgarishlar mavjud: *kitabim* (o‘zbek), *kitabım* (turk).

O‘zbek va turk tillari morfologik tizimi umumiy turkiy asosga ega bo‘lib, ko‘plik, egalik va kelishik qo‘shimchalari katta darajada o‘xshashdir. Biroq fe‘l zamon shakllari va ayrim nisbat kategoriyalarida turk tilida murakkabroq tizim mavjud. [2] Ushbu farqlar o‘zbek-turk parallel korpusini yaratishda muhim morfologik omillar sifatida e‘tiborga olinishi lozim.

O‘zbek va turk tillarining sintaktik xususiyatlari. O‘zbek va turk tillari turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lib, ularning sintaktik tizimi umumiy tipologik asosga ega. Biroq tarixiy taraqqiyot, boshqa tillar bilan aloqadorlik va ichki rivojlanish natijasida ayrim o‘ziga xosliklar shakllangan. Har ikki tilda ham sintaksis asosan agglutinativ morfologiya bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, qo‘shimchalar yordamida gap tarkibidagi grammatik munosabatlar ifodalanadi.

So‘z tartibi: O‘zbek va turk tillarining asosiy gap tartibi SOV (subyekt–obyekt–predikat) dir. Bu turkiy tillar uchun umumiy xususiyatdir: o‘zbek tilida *Ali kitobni o‘qidi*. Turk tilida esa *Ali kitabı okudu*. Biroq, zamonaviy o‘zbek tilida rus tili ta‘siri natijasida SVO tartibi ham faol qo‘llanadi: *Ali o‘qidi kitobni*. Bu shaklda urg‘u obyektga tushadi. Turk tilida esa SOV tartibi qat‘iyroq bo‘lib, o‘zgarish odatda uslubiy maqsadlarda, masalan, ta‘kidlash yoki so‘zlovchi ohangini kuchaytirishda yuz beradi: *Kitabı Ali okudu*. [3]

Ot birikmalari: Har ikki tilda aniqlovchi aniqlanmishdan oldin keladi. Masalan, o‘zbek tilida *katta uy, mening kitabim*. Turk tilida esa *büyük ev, benim kitabım*. Qaratqich qo‘shimchalari yordamida egalik munosabatlari ifodalanadi. Masalan, o‘zbek tilida *do‘stimning kitobi*. Turk tilida esa *arkadaşımın kitabı*. Bu jihatdan ikki til o‘xshash bo‘lsa-da, o‘zbek tilida rus tili ta‘siri natijasida ba‘zan qaratqichsiz shakl ham uchraydi (*do‘stim kitobi*), turk tilida esa bunday imkoniyat mavjud emas.

Fe‘l birikmalari. Turk tilida yordamchi fe‘llar (*etmek, olmak*) orqali ko‘plab analitik konstruksiyalar hosil qilinadi. Masalan, *yardım etmek* (“yordam bermoq”), *mutlu olmak* (“baxtli bo‘lmoq”) kabi. O‘zbek tilida esa ko‘proq sintetik shakllar ishlatiladi: *yordam bermoq, baxtli bo‘lmoq* kabi. Shu sababli turk tilida analitik konstruksiyalar ko‘proq grammatiklashgan, o‘zbek tilida esa mustaqil fe‘lning qo‘llanishi ustun [4].

Qo‘shma va murakkab gaplar. Ergash gapli qo‘shma gaplarda umumiylik bilan birga morfologik farqlar mavjud. Masalan, o‘zbek tilida “*U kelishini aytdi*”. Turk tilida esa “*Onun geleceğini söyledi*”.

Turk tilida sifatdosh va ravishdosh shakllari keng qo‘llanadi, bu esa murakkab gaplarning xilma-xilligini ta‘minlaydi. Masalan, *Gelince haber ver* (“Kelganda xabar ber”). *Geldiğini duydum* (“Kelganini eshitdim”). O‘zbek tilida ham sifatdosh va ravishdoshli ergash gaplar bor, ammo qo‘llanish darajasi turk tilidagidek keng emas [5].

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

O‘zbek va turk tillarining sintaktik tizimi umumiy turkiy asosga ega bo‘lib, ularning tipologik yaqinligini ko‘rsatadi. Asosiy o‘xshashlik — SOV tartibi, ot birikmalarida aniqlovchining oldindan kelishi va ergash gaplarning rivojlanganligidir. Farqlar esa zamonaviy o‘zbek tilida so‘z tartibining erkinlashuvi, turk tilida esa analitik fe‘l birikmalarining ustunligi va murakkab gaplarning ko‘proq shakllarida namoyon bo‘ladi [6].

O‘zbek va turk tillarining leksik xususiyatlari. O‘zbek va turk tillari bir xil turkiy ildizga ega bo‘lsa-da, ularning leksik tizimida tarixiy taraqqiyot, geografik omillar va tashqi til ta’sirlari natijasida sezilarli farqlar yuzaga kelgan. Bu tillarning umumiy turkiy qatlam bilan bir qatorda, milliy leksik xususiyatlari ham mavjud.

Umumturkiy qatlam. O‘zbek va turk tillarining eng muhim o‘xshashligi umumturkiy leksik qatlamning mavjudligidir. Masalan, o‘zbek tilida *ko‘z, quloq, tog‘, suv, qo‘l*. Turk tilida esa *göz, kulak, dağ, su, el* kabi. Bu so‘zlar fonetik jihatdan ayrim farqlarga ega bo‘lsa-da, semantik jihatdan to‘liq mos tushadi.

O‘zlashma so‘zlar. Har ikki til tarix davomida turli madaniy va siyosiy markazlar bilan aloqada bo‘lgan. Shu sababli ularning leksikasida o‘zlashma so‘zlar keng tarqalgan.

2-jadval. O‘zbek va turk tilidagi o‘zlashma so‘zlarning kelib chiqishi

O‘zlashma so‘zlar	O‘zbek tili	Turk tili	Izoh
Arabcha va forscha o‘zlashmalar	<i>ilm, adabiyot, ma’naviyat, daftar, kitob</i>	<i>ilim, edebiyat, manevi, defter, kitap</i>	Bu qatlam ikki til uchun deyarli umumiy bo‘lib, Islom sivilizatsiyasi bilan bog‘liq.
Ruscha va Yevropa tillaridan kirgan so‘zlar (xususan, XX asrda)	<i>samolyot, stul, zavod, telefon</i>	<i>uçak, sandalye, fabrika, telefon</i>	O‘zbek tilida ko‘plab ruscha shakllar asl holda qabul qilingan bo‘lsa, turk tilida Yevropa tillaridan o‘zlashmalar asosan fonetik moslashtirish orqali kirgan.

Neologizmlar. Zamonaviy davrda texnika va ilm-fan rivoji bilan bog‘liq yangi atamalar har ikki tilga ham kirib kelmoqda. Ammo bu jarayon ham turlicha kechmoqda. Masalan, o‘zbek tilida ko‘pincha rus tili orqali: *kompyuter, internet, dasturiy ta’minot* kabi so‘zlar. Turk tilida esa ko‘proq ingliz tili orqali yoki milliy neologizm yaratish yo‘li bilan neologizmlar paydo bo‘ladi: *bilgisayar, yazılım, internet* kabi [7].

O‘zbek va turk tillari umumiy turkiy ildizga ega bo‘lib, agglutinativ morfologiya, SOV tipidagi gap tartibi va umumturkiy leksik qatlam kabi asosiy tipologik belgilarni saqlab qolgan. Shu bilan birga, fonetik (masalan, unli uyg‘unligi), morfologik (qo‘shimcha tizimidagi tafovutlar), sintaktik (so‘z tartibidagi erkinlik) va leksik (o‘zlashmalar manbasi va neologizmlar) darajada milliy xususiyatlar mavjud. Mazkur o‘xshashlik va farqlarni ilmiy jihatdan o‘rganish o‘zbek-turk parallel korpusini yaratishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Korpus tuzishda fonetik, morfologik

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

va sintaktik tafovutlarni hisobga olish, leksik qatlamdagi umumiylik va farqlarni tizimlashtirish mashina tarjimai, ikki tilli lug‘at tuzish va lingvostatistik tadqiqotlarda katta amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Johanson, L. The Turkic Languages. Routledge, 1998.
2. Ergin, M. Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak Yayınları, 2009.
3. Bozorov, O. Hozirgi o‘zbek adabiy tili: fonetika, morfologiya, sintaksis. Toshkent: Fan nashriyoti, 2015.
4. Uğurlu, M. Türk Dilinde Fiil Yapısı ve İşlevleri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2016.
5. Doğan, N. Türk Dilinde Cümle Tipolojisi. İstanbul: Dilbilim Araştırmaları Yayınları, 2017.
6. Rajabov, A. O‘zbek tili tipologiyasi va umumiy tilshunoslik asoslari. Toshkent: TDPU nashriyoti, 2020.
7. Gökdayı, H. “Türk Dilinde Söz Dizimi Tipolojisi Üzerine Notlar”. Türk Dili Araştırmaları Dergisi, 27(1), 55–78, 2015.